

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben

1. A kognitív nyelvészet

Sok nyelvész régóta megfogalmazott vélekedése szerint a nyelv leglényegibb jellemzője az, hogy tudás, az emberi tudás része, egyik legfontosabb formája és egyúttal megjelenítője, ezért indokolt a nyelvet mint tudást közelebbről szemügyre venni. Ezt a feladatot hajtja végre a kognitív nyelvészet, a „megismerés-nyelvészet”, amikor a nyelvet a megismerés és a tudás felől közelíti meg, amikor a nyelv legfőbb funkciójának jelentések megformálását, hozzáférhetővé tételét és megértését tartja.

A nyelv tehát tudás. Ez a tudás mai ismereteink szerint nem zárt és merev rendszer, hanem az elme működése közben a megismerés része, tehát a nyelv is műveletek során, dinamikusan mutatkozik meg. A kognitív nyelvészet legáltalánosabb kérdései, amelyekre választ kíván adni, a következők.

- Hogyan alakulnak ki a nyelvi szerkezetek a világról való tudás alapján?
- Mi a tudás és a megismerés a nyelvben?
- Milyen viszony van a tapasztalati alapú világismeret és a nyelvi szerkezetek, a nyelvi jelentések között? Pontosabban: van-e közös jellemző vagy hasonló módszer, amellyel a világ dolgait megismerjük és nyelvi egységekben kifejezzük?
- Hogyan mutatható be ez a kapcsolat?
- Mennyire egyetemes a nyelvi tudás, és mennyire határozza azt meg az a kultúra és nyelv, amelybe az egyén belenő?

Az efféle kérdésekre a kognitív nyelvészet empiria és elmélet kölcsönhatásában kíván válaszokat adni. A nyelv kutatásában a jelentést alapvető fontosságúnak tartja, mert a nyelvi kifejezéseket valamely jelentés szerkezeti leképezésének tekinti, vagyis eszerint a nyelvi szerkezet szemantikai eredetű, a fonológiai pólussal alkotott szimbolikus kapcsolat dekontextualizált,

sematizált, emergens eredménye. Az így kidolgozott modellben a kognitív pszichológia lényeges szerepet játszik, de inkább háttérként, amely előtt a nyelvi adatokból elvont következtetések közvetítenek a nyelvi adatok és az elméleti megfontolások között. A kognitív nyelvészet úgy látja, hogy a világgal való interakción az elme információs struktúráinak közvetítésével történik, és a nyelv az információk megszervezésének, előhívásának és szállításának eszköze. A kognitív nyelvészet tehát elutasítja az objektivista ismeretelméletet, állítja viszont a nyelvi jelentés enciklopédikus és prespektivikus jellegét.¹

2. A kategorizáció

A megismerés elvonatkoztatások révén csoportosítja a világ dolgait (legyenek azok tárgyak, jelenségek, elvont gondolatok, érzések, cselekvések, folyamatok, tulajdonságok, viszonyok). Az ember életének minden pillanatában rengeteg kívülről jövő információt dolgoz föl, ill. hív elő hosszú távú emlékezeti tárából. Mai ismereteink szerint az elme nem gépiesen befogadja vagy felismeri a bejövő ingereket, hanem aktívan feldolgozza azokat. A valamely világbeli dologgal (például tárggyakkal) kapcsolatos észlelhető ismereteket az elme körülhatárolja, és kategóriaként kezeli. Miként a világ dolgait, úgy a nyelv egységeit mint példányokat is besoroljuk kategóriákba. A kérdés az, hogy mik a kategorizáció fő elvei.

A klasszikus filozófia, tudományfilozófia és az ezekhez kapcsolódó nyelvtudomány szerint a kategóriák meghatározásának a következő feltételei vannak:²

- a kategóriák szükséges és elégséges feltételek alapján határozódnak meg,
- a tulajdonságok binárisak (vagy megvannak a példányban, vagy nincsenek),
- a kategóriába tartozás igen vagy nem kérdése,
- a kategóriáknak pontos határaik vannak,
- a kategóriák minden tagja egyenrangú,
- az alárendelt fogalom a fölérendelt kategória minden tulajdonságával rendelkezik.

A mindennapi megismerés során azonban gyakran lehet tapasztalni, hogy nem így kategorizálunk. Van olyan bútor, amely lehet asztal, szék, zsámoly

¹ L. Langacker (1987), Lakoff (1987).

² Vö. Eysenck – Keane (1990/1997: 268–276), Taylor (1991: 22–24), Lakoff (1987: 5–154), Kiefer (2000: 92–119), Kertész (2001).

vagy éjjeliszekrény (éppen betöltött funkciójától függően is), így megnevezése is bizonytalan. Ismeretes, hogy a tudományos állatrendszertan és a mindennapi tapasztalaton alapuló állatmegnevezésekben megnyilvánuló kategorizáció nem feltétlenül egyezik, sőt a mindennapi besorolás kultúránként változó lehet. Például a *denevér* régi népi elnevezése *bőregér* (bár a denevér nem rágcsáló), ugyanakkor a tudományos rendszerezés is használja egyes denevérfajták megnevezésére a *nagy repülőkutya*, *kis repülőkutya* kifejezést, sőt a rágcsálók között megkülönbözteti a *földikutya* családját.

A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, legalábbis nem mindig. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a prototípuselvként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi” megismerésre a következők jellemzők:³

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyálábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők: egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a *madár*), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az *apa*). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

A prototípuselv alapján történő kategorizáció szorosan összefügg a megnevezéssel. Ezt először a színnevek hierarchiájának földerítésével sikerült

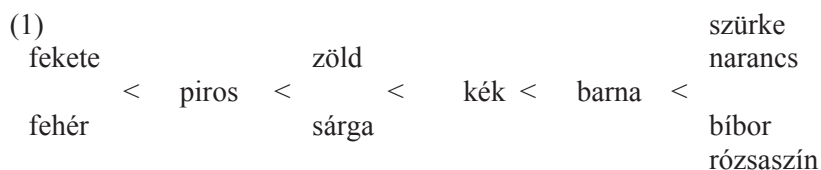
³ L. Rosch (1977), Eysenck–Keane (1990/1997:280–287), Taylor (1991), Geeraerts (1997: 10–22), Lakoff (1987: 5–154), Kiefer (2000: 92–119).

- egy morfémából áll, ill. morfológiailag egyszerű,
- gyakori használatú,
- nincsen alárendelve egy másik színnévnek, nem összetevője egy másik szónak, és
- jelentésében nem korlátozódik a dolgok egy csoportjára (nincs kollokációs korlátozottsága),

egy egyetemes színlista érvényesül, általában egyetemes fontossági sorrendben. Ez a lista 11 színnevet tartalmaz:

- egy morfémából áll, ill. morfológiailag egyszerű,
- gyakori használatú,
- nincsen alárendelve egy másik színnévnek, nem összetevője egy másik szónak, és
- jelentésében nem korlátozódik a dolgok egy csoportjára (nincs kollokációs korlátozottsága),

egy egyetemes színlista érvényesül, általában egyetemes fontossági sorrendben. Ez a lista 11 színnevet tartalmaz:

Taylor felhívja a figyelmet összefoglalásában⁵ azokra az eredményekre, amelyek a bemutatott implikációs hierarchia árnyaltabb kezelését teszik szükségessé. Fontos tényezők az alábbiak:

- nem minden nyelv követi szigorúan az implikációs hierarchiát (az orosz például külön szót használ a világoskék és a sötétkék színekre, míg a zuluban egy szó jelöli a zöldet és a kék);
- a fokális színek perceptuálisan és kognitív szempontból feltűnőbbek, mint a nem fokálisak;
- a színemlékezetet segítik a meglévő színnevek;
- a színek felismerési és megnevezési gyorsasága nem egyezik teljes mértékben az implikációs hierarchiával;

⁴ A kutatást Berlin és Kay végezte (vö. Berlin–Kay 1969), nyelvtudományi összefoglalását l. Lakoff (1987), továbbá Taylor (1991).

⁵ Vö. Taylor (1991: 10–15).

- csak a hierarchia legbalján álló színnevek kaphatnak kauzativ-inchoativ képzőt (a magyarban ez kiterjedtebb: *feketül, kékül, barnul*, de **narancsul*), ill. főnévképzőt (*fehérség, szürkeség*, de **narancsság*).

A pszichológiai kutatások során később megfogalmazódott, hogy a listán szereplő fokális színek egy-egy színtartomány legjobb, legkiemelkedőbb és legkönnyebben felismerhető példányai.⁶ A pszichológiai vizsgálatok tehát arra a következtetésre jutottak, hogy a nyelvi kategóriák kialakításában a perceptuális, kognitív tényezők szerepet játszanak,⁷ a színnevek nem önkényes elvont rendszert alkotnak, miképp a Saussure-féle felfogásból következik.

Alakvizsgálatok mutatták be a kategóriák példányainak a prototipikustól való fokozati különbségeit és az ebből eredő megnevezési különbségeket, továbbá a kategóriák közötti határok elmosódó jellegét: a CSÉSZE és a TÁL különböző változatait az edények magasságának, szélességének és fülei számának (1, 2, 0) változtatásával ismertették föl a megkérdezettekkel.⁸ Még ismertebb a nevezetes MADÁR kísérlet, amely kilenc másik kategóriával együtt a prototipikalitás jellemzőit kutatta, vagyis azt, hogy az adott kategóriában mely példányok számítanak jó, tipikus példánynak, és melyek kevésbé.⁹ A MADÁR kategória nagy, sok példány tartozik bele, ezek meglehetősen különböznek egymástól, egyúttal a kategóriába való besorolás alapját adó tulajdonságok jól meghatározhatók. Az E. Rosch által végzett kutatások szerint a megkérdezett amerikaiak a következőképpen sorolták be a madarakat a prototipikus madárnak való megfelelés szerint (a kísérletben több mint 50 madárfajta szerepelt):

A legelsők	A középsők	A legutolsók
vörösbecy	héja	strucc
veréb	holló	cinege
bluejay	sármány	emu
am. barázdabillegető	papagáj	pingvin
kanári	sárjárom libuc	denevér
feketerigó		
galamb		
pacsirta		

A lista egyszerre mutat egyetemes jellemzőket (a struccra vagy a pingvinre kevesebb madártulajdonság jellemző, mint a verébre vagy a galambra, a

⁶ Vö. E. Rosch (1973).

⁷ Vö. Heider (1971: 447). (Heider Eleonor Rosch korábbi neve.)

⁸ William Labov (1973) felmérése volt ez.

⁹ Vö. Rosch (1975).

denevér pedig nem madár, bár repül) és kultúrához kötődő jellemzőket (a cinégét Közép-Európában nem tennék a strucc és az emu közé). A példányok elrendezése itt lineáris, a legelső a madár prototípusának leginkább megfelelő példányok, a legutolsók pedig a legkevésbé. Az így megmutatkozó kategória tulajdonságait kétféleképpen határozták meg. Elsőként a legtipikusabb madárnak a vörösbegynek a tulajdonságai által:

(2) tojást rak, csőre van, két szárnya és két lába van, toll borítja, kicsi és igen könnyű, repül, csiripel vagy énekel, vékony és rövid lába van, rövid farka van, vörös a toll a begyén.

A kategóriák példányai és az azokhoz tartozó tulajdonságok nem csak fontossági sorrendben rendezhetők el, sőt, a nyelvi megértési folyamatokban éppen nem az ilyen egyszerűbb szerkezet játszhat szerepet. A vörösbegy tulajdonságainak meglétét vagy hiányát mérve a többi példánynál, a madár kategória tulajdonságai két nagy csoportra oszthatók, aszerint, hogy a kategória összes példányára jellemzők vagy családi hasonlóság alapján jelentkeznek:

A kategória összes példányának tulajdonsága	Családi hasonlóság szerinti tulajdonság
tojást rak	kicsi és igen könnyű
csőre van	repül
két szárnya és két lába van	csiripel vagy énekel
toll borítja	vékony és rövid lába van
	hosszú nyaka van
	díszes tolla van
	különleges színei vannak
	kalitkában tartják
	húsáért, tojásáért, tolláért nevelik

A családi hasonlóság¹⁰ a tulajdonságok sajátos elrendeződése: a kategória minden példánya rendelkezik legalább egy kategóriatulajdonsággal, esetleg többel, a példányok tulajdonság szerinti elrendeződése kategórián belüli átfedéseket eredményez, de csak kevés tulajdonság található meg mindegyik példányban.¹¹ A tulajdonságok különböző együttállásai nyalábokba rendeződnek, és a példányok hálózatát alakítják ki a kategórián belül.¹² A tulaj-

¹⁰ A családi hasonlóság kognitív értelmezése L. Wittgenstein játékelméletéből, a játék általa készített kategóriaelemzéséből származik; vö. Wittgenstein (1952/1992: 57).

¹¹ Vö. Rosch–Mervis (1975: 575).

¹² A kategória mint jelentésszerkezet további bemutatását l. a *. fejezetben.

donságok ilyen elrendeződése, a kategóriák szerkezetének e jellemzői alapvetőek a szójelentés érvényesülésében és leírhatóságában.

E. Rosch kutatásai szerint a tulajdonságokat nem a kategóriák inherens részeként ismeri meg az ember, hanem talán a kategóriarendszer kialakulása után helyezi azokat a kategóriákra. Rosch a kategorizációs műveletek, az elméleti feldolgozás szempontjából három tulajdonságcsoporthoz különített el adatait alapján:¹³

- egyes tulajdonságok megnevezése jelentés nélküli a kategória megnevezése előtt (például az „ülés” tulajdonság a „szék” kategória megnevezése előtt),
- egyes tulajdonságok a megnevezett kategória fölérendelt kategóriájának viszonyában értelmezhetők (például a „nagy” a „zongora” kategóriájában a bűtörhöz viszonyítva kap jelentést, más tárgyakhoz, például az épülethez képest nem, mert a zongora ehhez képest nem nagy),
- egyes tulajdonságok kiterjedtebb (például az emberi tevékenységekkel kapcsolatos) kulturális tudással válnak jelentéssé (például az „asztal” kategóriához tartozó „enni lehet rajta” funkcionális tulajdonság a világbeli emberi tevékenységek bizonyos részének az ismeretét föltételezi).

A prototípuselv további pontosításra szorul, hiszen könnyen az a látszat keletkezhet, mintha az így leírt kategória egy prototípusból és a hozzá viszonyított példányokból állna. Rosch a következőképpen foglalja össze a kérdést:¹⁴

- a prototipikalitás foka, az erre vonatkozó ítéletek a lényegesek, a prototípus „nyelvtani fikció”, tehát nem egyetlen entitás valamely nyelvben,
- a prototípus nem hozza létre a kategória feldolgozó műveletét,
- a prototípus nem határozza meg, csak korlátozza a kategóriák reprezentációs módjait (ez lehet propozicionális vagy képi),
- a prototípusokat meg kell tanulni, de azok nem képeznek e tanúláshoz elméletet.

A világbeli dolgokat, jelenségeket nem pusztán kategorizáljuk (mintegy egymás mellé helyezve), hanem egymáshoz is viszonyítjuk, egyiket a másik alá vagy fölé rendeljük. Azaz a kategorizáció, a fogalmi általánosítás több szinten is megtörténik: a konceptuális hierarchiának hármas szerveződése

¹³ E. Rosch (1978: 41–42).

¹⁴ Vö. E. Rosch (1978: 40–41), l. még Lakoff (1987: 40–46), Bybee (2001).

működik a megismerésben. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő vagy tudományos kategória áll (*állat* – *kutya* – *cocker spániel*, *bútor* – *szék* – *hintaszék*, mindkét sorban a középső elem az alapszintű). A dolgok megismerésének és kategorizációjának legfontosabb tartománya az alapszintű kategorizáció.¹⁵ Az alapszintű kategória az egy dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. Az alapszintű kategória az a szint,

- amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk (már kétéves korban),
- ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot),
- ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés,
- erre a szintre jellemző a leggyorsabb azonosítás, a legkönnyebb előhívás (emlékezés),
- ezen a szinten jelentkezik a legtöbb elkülönítő kategóriatulajdonság,
- a kategóriáknak ezen a szinten van nagyobb kulturális jelentőségük.

Az alapszinten lehet a legjobban összefoglalni a kategóriákat. Igen lényeges a nyelv szempontjából is, hogy az alapszint változhat az egyéni és kulturális különbségeknek megfelelően.

A prototípuselv alapvető fontosságú a nyelv működésében, mind a szemantikai, mind a fonológiai póluson, mind pedig a kompozítség szerkezetek, szintaktikai szerkezetek sémáiban. Különösebb szövegkörnyezet nélkül is megértjük a következő mondatokat:

- (3) A könyv az asztalon van.
- (4) A kutya az asztal alatt van.
- (5) A lámpa az asztal fölött van.
- (6) A papírlapot lefújta a szél az asztalról.

Az is a prototípuselv részeként teszi lehetővé e mondatok megértését, hogy a főnevek alapszintű kategóriák, jellemző tulajdonságokkal. Érdekebb azonban egy kevésbé feltűnő jellemző: a mindegyik mondatban előforduló *asztal* főnév prototipikus alakjával és helyzetével járul hozzá a megértéshez. Vagyis úgy értjük meg, hogy az asztal a megszokott módján áll a lábain, lapja vízszintes. Nem prototipikus helyzetű az asztal a következő mondatokban:

¹⁵ Vö. Berlin–Breedlove–Raven 1974.

(37) A lámpa a felfordított asztal fölött van.

(38) A könyv leesett a földrengés miatt felboruló asztalról.

A prototipikus jelentésű nyelvi kifejezések gyorsabban megérthetők, könnyebben feldolgozhatók.

3. Egy esettanulmány: a *gyümölcs* kategóriája

Az ekképp jellemezhető kategorizáció – mint látható volt az összefoglalásban – elsősorban nyelvi adatok leírása alapján ismerhető meg. Mivel a világról való ismeretek nyelvi jelentések alapját képezik, a nyelvreírásban a jelzett összefüggések figyelembe vehetők és veendők. E modell pszichológiai alapjai adatolhatók, de a kognitív nyelvreírás nem közvetlenül pszichológiai megfigyelésekből kíván dolgozni, hanem a nyelvi adatok olyan értelmezését végzi, amely értelmezést megerősíti a kategorizáció pszichológiai kutatása. A kategorizáció prototípuselvű bemutatása további árnyalást kíván, hiszen a bemutatott jellemzők nem feltétlenül azonos módon és mértékben érvényesülnek minden nyelvi kifejezés esetében, és további kérdéseket vet föl a tudományos a priori kategorizáció oktatáson, művelődésen keresztül való hatása. Tehát a népi és a tudományos kategorizáció közötti határ nem tekinthető élesnek, több szempontból sem.

A következőkben a *gyümölcs* főnév mint kategória példáján szemléltetjük a kategorizáció és a nyelvi kifejezések, nyelvi jelentések kapcsolatát. A *gyümölcs* egyetemes kategória, lényegében minden nyelvben gyakori főnév, jelentésszerkezete ugyanakkor kultúrspecifikus jellemzők révén nyelvenként vagy kultúránként eltérő lehet, így jól példázza a prototípuselvnek a megvalósulását. A *gyümölcs* kategória példányai jól elkülönülő példányok, melyeket ráadásul általában külön főnevekkel neveznek meg a legkülönbözőbb nyelvekben, így a magyarban is, újabb kategóriákat létrehozva. A *gyümölcs* kategóriájának leírását a kognitív pszichológiai és nyelvészeti kutatások igen korán részletesen kidolgozták.¹⁶ Az alábbiakban e leírások összefoglalása olvasható.

A pszichológiai kutatások szerint az amerikaiak számára a legjellemzőbb gyümölcs a *narancs*, az *alma* és a *banán*, a legkevésbé tipikus gyümölcs az *ananász*, a *görögdinnye* és a *gránátalma*.¹⁷ E sorrend a felismert tulajdonsá-

¹⁶ Vö. Rosch (1975), Rosch–Mervis (1975), Wierzbicka (1985), Geeraerts (1997: 12–20).

¹⁷ A magyar nyelvben és kultúrában nyilván más sorrend alakulna ki, melyben az alma bizonytal az első helyek egyikén szerepelne, a görögdinnye az amerikai

gok alapján történő kategóriába sorolás révén alakult ki. A *gyümölcs* kategóriája ekkor csupán példányok sorrendje, amelynek egyik végén a prototipikus példányok állnak, a másik végén a legkevésbé jó példányok. Összetettebb a kategóriamodell, ha az elmosódó határokat nem valamely egyszerű sor egyik végpontján szemléljük. Így például a magyar nyelvben is kérdéses, hogy a *dió*, *mogyoró*, *mandula* vagy a *kókuszdió*, az *olajbogyó* gyümölcs-e vagy sem. E termékek, melyek egyébként a prototipikus gyümölcsökhöz hasonlóan fogyaszthatók, de kemény héjukkal, száraz, nem édes és nem leves jellegükkel főnévi megnevezésükben egyértelműen a gyümölcs kategória határainak elmosódottságát, bizonytalan, nem éles voltát jelzik. A *dió*, *mogyoró*, *mandula* határelhelyezkedése azt mutatja, hogy a *gyümölcs* kategória nem határozható meg szükséges és elégséges feltételekkel. Hasonlóképpen átfedést lehet tapasztalni a *gyümölcs* és a *zöldség* kategóriája között: a paradicsom és a paprika a két említett kategória átfedő határtartományán helyezkedik el. A népi és a tudományos kategorizáció részleges eltérése itt jól megmutatkozik: a dió vagy a paradicsom növény ehető termése, ilyen értelemben tudományos besorolásban gyümölcs, miképp az alma vagy a banán, míg a népi kategorizációban a gyümölcs édes, leves és puha ehető része valamely növénynek.

A gyümölcs kategóriába sorolt példányok tulajdonságait Wierzbicka jelentéstani elemzéssel elkülönítette, és az így végzett elemzés révén mutatta be magának a kategóriának a szerkezetét, az alábbi módon.¹⁸

Wierzbicka a besorolásokból és az így kialakult hierarchiából az alábbi általános tulajdonságokat különítette el.

- a) Külső héjuk keményebb, mint a belsejük.
- b) Kis elkülönülő részek vannak bennük, melyeket nem jó megenni. Ezekből földbe téve hasonló dolgok nőnek.
- c) Jó megenni őket főzés, más beavatkozás vagy más ételkészítés nélkül, élvezetből fogyaszthatók.
- d) Főzetlen fogyasztásuk élvezetet okoz.
- e) Fogyasztható állapota előtt savanyúak lehetnek.
- f) Levük van.
- g) Levüket jó meginni.
- h) Szárítva is fogyaszthatók.

eredményeknél jóval előbbre, míg a banán valószínűleg hátrébb. A kategória történeti jellemzése pedig ismét más eredményeket hozhat: a mai idősebb korosztályoknak az 1950-es évek nyomorában szerzett tapasztalataiban aligha szerepelt előkelő helyen a banán és a narancs.

¹⁸ Vö. Wierzbicka (1985: 199–200), Geeraerts (1997: 13–15).

Geeraerts egyszerű példákkal jelzi, hogy a felsorolt nyolc tulajdonság sem tekinthető általánosnak: vannak puha héjú gyümölcsök (eper, málna), elkülönülő mag nélküliek (banán), beavatkozás nélkül élvezhetetlenek (citrom), viszonylag szárazak (banán), és szárítva élvezhetetlenek (görögdió-nye).

A Wierzbicka által elkülönített tulajdonságok egy másik csoportját Geeraerts a következőkben adja meg. Ezeket a jellemzőket maga Wierzbicka sem tekintette általánosnak.

- i) Képzeletben e dolgok fákon nőnek.
- j) Vagy egy falat méretűek, vagy több falatban fogyaszthatók.
- k) Ha fogyaszthatóvá válnak, eléggé édesek vagy édesítve ehetők.
- l) Képzeletben megfelelően édesek.
- m) Nőhetnek emberi beavatkozás nélkül is, de képzeletben ember ültette, a földből kinövő dolgokon nőnek.

E tulajdonságok általánosságát főképp az elképzelt jelleg asszociációs vonatkozása függeszti föl. A Wierzbicka által elkülönített tulajdonságok két fenti, Geeraerts által összeállított csoportján kívül a következők maradnak még.

- n) A földből kinövő dolgokon nőnek.
- o) Nem nőnek a földben.
- p) A földből kinövő dolgokon kellő ideig nőve válnak fogyaszthatóvá.
- q) Fogyasztható állapotuk előtt kívülről zöldek.
- r) Az emberek sok helyen növesztik őket.
- s) Jó fogyasztani őket cukorral főzve vagy más cukros dolgok részeként elkészítve.

A harmadik, maradék tulajdonságokból összeálló csoport szintén igen tág, hiszen az n) – r) tulajdonságok például a zöltségek egy jó részére is érvényesek.

Wierzbicka kutatási eredményei és azok elemzése azt mutatja, hogy a gyümölcs kategóriája nem írható le szükséges és elégséges feltételekkel. Am a tulajdonságok elkülönítése és fontossági (sorrendi) elrendezése sem elegendő a kategória bemutatásához, hiszen az így leírt *gyümölcs* jelentésszerkezete további erős belső tagolódást mutat. Ezt a tagolódást a tulajdonságok, kivált az első csoportban található tulajdonságok csoportos, nyalábszerű elrendezésével lehet jellemezni, amely a családi hasonlóságon alapul. Egy keményebb külső héjú gyümölcs e tulajdonságában egyezik vagy átfedésben van hasonló tulajdonságú más gyümölcsökkel, hasonlóképpen az elkülönülő magokkal rendelkezőkkel, de például különbözik a viszonylag száraz vagy nem édes gyümölcsöktől. Így egy gyümölcsfajta mint a kategória egy példát

nya több különböző tulajdonságokat mutató gyümölccsel áll családi hasonlósági viszonyban, de mindegyikkel kissé más jellemzőmegoszlásban, ill. a gyümölcs kategória elkülöníthető tulajdonságai más-más példányokkal hozhatók kapcsolatba. A tulajdonságok jellegzetes együttállásából létrejövő nyalábok bizonyosan kiegészíthetők még továbbiakkal, például az a) és j) (méret) tulajdonságok kiegészítéseként vagy bontásaként az alak, a(z érett) szín jellemzőjével. Így föltételezhető, hogy a magyar kultúrában a gyümölcs kategóriában hasonló tulajdonságnyalábhoz köthető például az alma és a körte, a birsalma, egy másikba az eper, szamóca, málna, ribizli, ismét egy másikba a cseresznye és a meggy stb., részben függetlenül az iskolai oktatás során megismert tudományos kategorizációtól.

A *gyümölcs* kategóriájának, jelentésszerkezetének Geeraerts-féle elemzése a prototípuselven működő kategorizáció négy fő jellemzőjének kiterjedt érvényesülését mutatja: a kategóriába sorolás fokozat kérdése, a családi hasonlóság fő szerepet játszik a besorolásban, a kategória szélei nem élesek, és a kategória nem határozható meg szükséges és elégséges feltételekkel.

Mindamellet a *gyümölcs* főnév jelentésszerkezetének a fenti elemzéssel a legfontosabb, központi jelentését ('fa vagy bokor puha és édes ehető része') lehetett jellemezni, mely jelentést a népi kategorizáció jelentéstani elemzésével lehet pontosítva újrafogalmazni. Mint látható volt, a központi jelentés meghatározás jellegű leírása csak a lényegét foglalja össze, de nem mutatja be azt a szemantikai tagolódást, amely az elkülöníthető tulajdonságok elemzése révén, a családi hasonlóság, a nyalábba fogott olvasatok radiális készletének leírásából kirajzolódik. Ez a tagolódás alapvetően tapasztalatok elméleti feldolgozásán alapul, a tulajdonságok elvonatkoztatása révén. A főnév poliszém jelentésszerkezete részben ebből a struktúrából alakul ki.

A *gyümölcs* poliszém szerkezetét a következőképpen lehet szótárszerűen összefoglalni, majd jellemezni:

- fa vagy bokor puha és édes ehető része;
- növény vagy fa maghordozó része;
- minden, ami nő, és ember által fogyasztható (pl. *a természet gyümölcse*);
- valamely cselekvés eredménye, következménye (pl. valamely *munka, tevékenység gyümölcse*);
- utód, sarj, ivadék (pl. *méhének, ágyékának gyümölcse*).

A másodikként meghatározott jelentés tudományosabb jellegű, tágabb, de pontosabb meghatározással. Ekkor a *gyümölcs* főnév fogalmi hatóköre a népi kategorizáció által kijelölt, nem éles határokon is túlért, ide tartozik például a borsó vagy a makk. A harmadikként megadott jelentés még tágabb, ebbe beletartoznak a gabonák és a zöltségek is. A negyedikként és ötödikként kö-

rülírt jelentés metaforikus (és egyben metonimikus). A második és a harmadik jelentés az alapjelentés általánosításán (generalizációján) alapul: a második az alapjelentés által lefedett biológiai jelentést általánosítja, a harmadik az ember számára érvényesülő funkciót terjeszti ki.

Hangsúlyozandó, hogy a megnevezett egyes jelentések nem különülnek el, nem önmagukban léteznek, hanem a kategorizáció fent említett négy jellemzőjéből erednek. A *gyümölcs* főnév alapjelentésének tagolódása nem tekinthető hagyományos értelemben vett poliszémiának, inkább a meghatározatlanság (indeterminacy) jelenségének. A kettő közötti különbség a következőkben adható meg:

- a poliszémia különböző értelmek fölismerése és meghatározása,
- a meghatározatlanság egy értelem különböző megjelenéseinek fölismerése és meghatározása.¹⁹

E magyarázatban „a poliszém szó értelmek kategóriáiból áll, amelyek családi hasonlóság révén kapcsolódnak össze, föltehetőleg egy prototipikus középpont körül”²⁰.

4. Összefoglalás és kitekintés

A kétféle kategorizációnak a tudományos leírásban való alkalmazása természetesen további kérdéseket vet föl, ill. komoly következményekkel jár. Taylor a kognitív nyelvészet két szubsztanciális tartománya, a fonológia és a szemantika általános megközelítésén mutatja be a következményeket. A fonológiát a következőképpen lehet jellemezni a klasszikus kategorizáció alapján:²¹

- a megkülönböztető jegyek primitívek (tovább nem bonthatók),
- a megkülönböztető jegyek univerzálisak,
- a megkülönböztető jegyek elvontak,
- a megkülönböztető jegyek velünk születettek.

A szemantika egyik legjellegzetesebb kidolgozása a klasszikus kategorizáció alapján a szemantikai jegyekre bontás, komponenciális elemzés volt, Katz és Fodor nevezetes elméletében. A szavak jelentését ekkor szintén megkülönböztető jegyekre bontották, amelyeket primitíveknek, egyetemeseknek, elvontaknak és velünk születetteknek tekintettek. Mint fentebb lát-

¹⁹ L. Cuyckens–Zawada (2001: xv).

²⁰ Cuyckens–Zawada (2001: xiii).

²¹ Vö. Taylor (1991: 24–29).

ható volt, a kategorizáció prototípuselv szerinti leírása más, jóval árnyaltabb megközelítést tesz lehetővé a családi hasonlóság elve révén. E kategorizáció pszichológiai és konceptualizációs alapjai miatt a nyelv más, a szorosabb szemantikán túli tartományokban is érvényesül. A fonológiában ez a fonetika és a fonológia leírási módszereinek közelítésében valósítható meg.²² A mondatban a kategorizáció még összetettebb jelenségeket mutat.

Egyetlen példaként az igék jelentéstanát érdemes megemlíteni. Az ige jelentésszerkezete több, egymástól eltérő nyelvtanelmélet szerint is központi szerepű a mondat (tagmondat) jelentésszerkezetének kialakításában, hiszen folyamatot jelöl, melynek több, figuraként leképzett szereplő temporális viszonya a középponti összetevője. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a Talmy-féle force dynamics elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges. A főnevek dolgozzák ki az ige jelentésének sematikus figuráit. A prototipikus ige olyan temporális viszonyt képez le, amelynek elsődleges figurája cselekvő (ember), ágens, másodlagos figurája elszenvető (dolog), páciens. Az így szemantikailag jellemzett igék, ill. a velük kialakult, elaborált jelentésszerkezetek energiaátviteli szerinti különböző változataira Talmy erődinamika-modellje hívja föl a figyelmet²³. Az ige jelentésszerkezetében, ill. a kidolgozott (tag)mondatban a két egymásra ható figura egyike az agonista, a másik az antagonista. A belső erőirányulás lehet cselekvés felé tartó és nyugalom felé tartó. Az erőinterakció eredménye lehet cselekvés és lehet nyugalom. Az erők egyensúlyában valamelyik figura lehet erősebb entitás és lehet gyengébb entitás. A két figura közötti viszonyt négy alapvető változatát különbözteti meg ez a modell (nem éles megkülönböztetéssel):

- 1) az agonista erő irányulása nyugalom felé, eredménye, cselekvés, ereje az antagonista erejéhez képest kisebb;
- 2) az agonista erő irányulása nyugalom felé, eredménye nyugalom, ereje az antagonista erejéhez képest nagyobb;
- 3) az agonista erő irányulása cselekvés felé, eredménye cselekvés, ereje az antagonista erejéhez képest nagyobb;
- 4) az agonista erő irányulása cselekvés felé, eredménye nyugalom, ereje az antagonista erejéhez képest kisebb.

Ezek az alaptípusok valójában egy skálán helyezkednek el, amely az agonista és az antagonista erejének, irányulásának és eredményének megfe-

²² Erre l. Bybee (2001) elméleti alapozását.

²³ Vö. Talmy (2000: 409–470).

lelően inkább jellegzetes együttállások nem élesen elhatárolt tartományait tartalmazza. A magyar igenemek hagyományos felosztása (cselekvő, mediális, műveltető, visszaható, szenvedő) és a szemantikailag hagyományosan elkülönített igék (például létezésigék, érzékelést jelentő igék) a családi hasonlóság, a prototípus elve szerint árnyaltabban írhatók le.²⁴ Az eképp kidolgozandó igeszemantika pedig lényegi hatással lehet a mondattanra, kivált a magyar mondattanra, amely számos kérdés (például az időszervezet, így az aspektus) leírásának még csak részlegesen végezte el a feladatát. Másrészt a kategorizáció családi hasonlóságon alapuló értelmezése átalakíthatja a lexikológiát és a lexikográfiát is: bár a *gyümölcs* főnév fenti összefoglaló elemzésének végén közölt jelentések nagyjából megegyeznek a magyar értelmező szótárakban olvasható *gyümölcs* szócikkek szerkezetével, a jelentések összefüggései, a határesetek, az átmenetek nincsenek megjelölve a szótárban.

Irodalom

- Berlin, Brent – Breedlove, Dennis E. – Raven, Peter H. 1974. *Principles of Tzeltal Plant Classification*. New York: Academic Press.
- Berlin, Brent – Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta (2001). Introduction. In: H. Cuyckens, B. Zawada (eds.): *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. ix–xxvii.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1990/1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- Heider, Eleanor (később E. Rosch) 1971. ‘Focal’ color areas and the development of color names. *Developmental Psychology* 4: 447–455.
- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai. 51–83.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Labov, William 1973. The Boundaries of Words and Their Meanings. In: J. Fishman (ed.): *New Ways of Analyzing Variation in English*. Washington D.C.: Georgetown University Press. 340–373.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Theoretical Foundations. Stanford, California.

²⁴ L. Tolcsvai Nagy (2003) kísérletét.

- Pléh Csaba 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex.
- Rosch, Eleanor 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General* (104) 192–233.
- Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In: N. Warren (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. London: Academic Press. Vol. I. 1–49.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn 1975. Family Resemblances. Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology* 7: 573–439.
- Talmy, Leonard 2000. Force Dynamics in Language and in Cognition. In: L. Talmy: *Toward a cognitive semantics. Vol. I. Concept structuring systems*. Cambridge, MA: The MIT Press, 409–470.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* (XLI) 609–615.
- Wierzbicka, Anna 1985. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor: Karoma.
- Wittgenstein, Ludwig 1952/1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.